

Erotikon bizantin

Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin

HANS-GEORG BECK a văzut lumina zilei pe 18 februarie 1910, în satul bavarez Schneizldreuth. A murit la vârsta de 89 de ani în aceeași patrie bavareză, pe 25 mai 1999. Itinerarul lui spiritual și intelectual este – în comparație cu cel existențial privat – mai accesibil biografului de astăzi, având în vedere că Beck nu vorbea și nu-și amintea cu plăcere despre „aventura” lui monahală, ca membru al ordinului benedictin, sub numele de Hildebrand Beck O.S.B., între 1929 și 1944. După absolvirea gimnaziului umanist din Ettal în 1929, începe studiul filosofiei, teologiei (catolice) și filologiei clasice la Universitatea din München în anul 1930. Dragostea pentru Bizanț se aprinde în sufletul tânărului student prin participarea la Sfânta Liturghie ortodoxă în Noaptea de Înviere, la o bisericuță din vecinătatea Sfintei Maria Maggiore, aflându-se la Roma într-un stagiu de cercetare (1931). Întors în Germania, își definitivează studiile, iar în anul 1936 obține titlul de doctor în teologie cu o teză despre conceptele de „Preștiință” și „Predestinare” în teologia bizantină (*Vorsehung und Vorherbestimmung in der theologischen Literatur der Byzantiner*, Roma, 1937). Teza de abilitare asupra lui Theodor Metochites și a viziunii despre lume în Bizanț și-o va susține în 1949 (*Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes*, München, 1952). Perioada dintre 1936 și 1949 este una foarte grea în viața lui Beck, cea a slujbelor mărunte (lector de editură, bibliotecar privat) și a lipsurilor financiare. Primele raze de speranță apar odată cu obținerea în 1956 a titlului de profesor asociat și – în sfârșit – cu preluarea funcției de ordinar al Catedrei de Bizantinologie din München în anul 1959. De-a lungul activității sale profesionale și academice, a publicat – pe lângă lucrările sus-amintite – un număr impresionant de studii și articole, mai multe monografii fundamentale, cum ar fi opera sa monumentală *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich* (Biserica și literatura teologică în Imperiul Bizantin, München, 1959), *Das byzantinische Jahrtausend* (Mileniul bizantin, München, 1978) sau *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin, Göttingen, 1980). Trebuie amintit că Hans-Georg Beck a fost coordonatorul cunoscutei reviste *Byzantinische Zeitschrift* între 1964 și 1977. Ca fapt divers, este interesant de știut că Beck a fost activ și în domeniul beletristicii, semnând sub pseudonimul Peter Hamann cântecica de amintiri venețiene *Saitenspiel des Daseins* (Melodie pe struna fiindului, 1958).

HANS-GEORG BECK

MILENIUL BIZANTIN

Traducere din limba germană

LIDIA RUS

Prefață la ediția în limba română

REMUS RUS

NEMIRA

CUPRINS

<i>Prefață</i>	7
<i>Prefața la a doua ediție</i>	9
<i>Prefață la ediția în limba română</i>	11
I. INTRODUCERE	15
1. Moștenirea elenistică	15
2. Epocile istoriei bizantine	39
II. STAT ȘI CONSTITUȚIE	43
1. Modelul roman	45
2. Norme bizantine	49
3. Limitele autocrației	60
4. Organele constituționale	68
5. Alegerea împăratului	78
6. Guvernul	91
7. Suveranitate diluată	97
8. Ideologia dominației	101
III. ORTODOXIA POLITICĂ	112
IV. LITERATURA	141
1. Genurile literare	145
2. „Relevanță” și „Actualitate”	158
3. Critica socială?	176

4. Bariere ideologice	183
5. Diglossia	189
6. Retorica	196
V. TEOLOGIE	210
1. Preliminarii	211
2. Sistemática și polemica	222
3. Calea dogmaticii	230
4. Sisteme mistice	248
5. Via media	263
VI. MONAHISMUL	267
VII. OBSERVAȚII ASUPRA SOCIETĂȚII BIZANTINE	299
VIII. CREDINȚA BIZANTINILOR	331
IX. ISTORIA DIMENSIUNII	373
<i>Texte alese</i>	403
<i>Note și referințe bibliografice</i>	447

Respect pentru oameni și cărți

În final se cuvine să subliniem că *Mileniul bizantin* este totuși rezultatul sau poate chiar încoronarea muncii de o viață a autorului. El este o regândire a mai multe teme tratate în lucrări anterioare și o repunere a lor într-o nouă perspectivă la care a ajuns, după propria mărturisire, în urma dialogului cu propriii studenți. De altfel, stilul lucrării, limbajul colocvial întretesut cu sintagme și cuvinte nou plasmuite sau cu expresii academice de mare profunzime stau mărturie în acest sens.

Avem certitudinea că cititorul român avizat va găsi în paginile acestei lucrări și motive de delectare; că percepția tendențioasă destul de vizibilă va fi un îndemn, nu atât de a da un răspuns autorului care nu mai este printre noi, ci de a găsi acele formulări pertinente prin care moștenirea bizantină să-și celebreze adevărata valoare.

REMUS RUS

I

INTRODUCERE

1. MOȘTENIREA ELENISTICĂ

Un pas important spre înțelegerea Imperiului bizantin și a tuturor manifestărilor sale are în vedere faptul că Bizanțul nu cunoaște o preistorie sau o istorie timpurie în sensul pe care această noțiune îl are în Apus, în special cu referire la Evul Mediu german. Oricum ar arăta preistoria sau istoria timpurie, sub toate aspectele ei, și oricât de departe ar merge disputele legate de conținutul noțiunilor, Bizanțului îi lipsește, fără îndoială, acea epocă istorică ce nu cunoaște scrieri în piatră sau metal și trebuie să descopere evenimente și structuri ce țin de legende și mituri, acolo unde teritoriul este dominat de ceață, vrăji, zei și eroi și singurul ajutor palpabil îl reprezintă câmpurile de luptă, adeseori nu ușor de identificat, și alte vestigii arheologice. O astfel de situație are multiple interpretări uluitoare, dar și ceva atrăgător, adică farmecul lucrului neatins, departe de căile băătorite, și neacceptarea unor clișee. Din acest strat primar răsar, ușor-ușor, triburi și popoare, la început fără o conștiință de sine bine conturată. Mai întâi, ele se desprind treptat unele de altele și capătă contur, și doar mai târziu se vor cunoaște formele sociale, împărțirea

populației, apariția clasei stăpânitorilor, structurile elementare ale unui stat.

Toate acestea lipsesc în Bizanț. El a intrat în istorie aproape neobservat, ca fază târzie a elenismului și a popoarelor de la marginile Imperiului, supuse stăpânirii romane. Bizanț – adică o epocă istorică ce apare exact atunci când istoricul vremurilor apuse este ispitit, ca ultimă expresie a uimirii și dezamăgirii sale, să renunțe la noțiunea de decadență.

Pentru un istoric, decadența este, nu de puține ori, un *antipol* dialectic al istoriei primare și timpurii. Unul promite, altul neagă. Cuvântul-cheie în înțelegerea fenomenului Bizanț a fost, pentru multe generații, decadența. Eruditul care a fost socotit vinovat pentru a fi făcut legătura dintre Bizanț și îndelungata existență a noțiunii – deși nu rămâne singurul – este Edward Gibbon. Înainte de epoca sa, adică înainte de Iluminismul european, abia se punea problema „viitorului stat” și a „culturii viitoare” în comparație cu situația clasică precedentă. Mult timp după căderea sa, Bizanțul, ca potență vie, a stăruit în ceea ce îl privește între validitate și importanță. Ochiul încă nu era suficient de instruit să deosebească, în domeniul limbii și literaturii, între clasic, Antichitatea târzie și bizantin; disputa asupra moștenirii politice a esenței statului încă influența parțial politica europeană. Studiul lumii bizantine nu era nimic altceva decât rezultatul întâmplării, rodul unui manuscris sau al contactului cu emigranți greci; căci doar prin ei exista o cale de întoarcere la Antichitate. Preocuparea față de teologia ortodoxă a revenit, în mare măsură, în sarcina Reformei și Contrareformei, pe când preocuparea pentru istorie a căutat, nu de puține ori, să găsească un sprijin spiritual în fața primejdiei turcești. Prima mare epocă a studiului bizantin ale cărui temelii au fost puse de câțiva umaniști germani și ridicate pe culmi în Franța, prezenta doar într-o mică măsură interes față de istorie. Interesul era îndreptat spre editarea de texte și, înainte de toate, spre așa-numitele științe ajutoare, cărora li se potrivește o puternică relativitate tehnică. Considerațiile asupra evenimentelor istorice propriu-zise apar târziu, în mod remarcabil în perioada

Iluminismului, care, așa cum a fost prezentat cândva de Christopher Dawson într-o conferință despre Gibbon, cu greu putea fi numită *historically minded age*, fiind caracterizată printr-o *anti-historical quality*. Indiferent cum, acea perioadă se ocupa totuși de istorie – Voltaire este exemplul grăitor – ea însă nu mai era preocupată de „documente de arhivă”, ci de istoria dezvoltării omenirii. Detalii găsiți în *Viermele care distruge istoria*. Gibbon este o apariție de excepție pentru epoca sa, în măsura în care era, pe lângă toată pregătirea sa filosofică, și un mare istoric de tip vechi, care se apropie prin fascinația sa pentru marea Romă mai degrabă de istoricii renascentiști italieni din perioada timpurie decât de contemporanii săi iluminiști. Această fascinație pentru măreția romană îi limitează perspectiva asupra a tot ce era creștin, medieval sau bizantin. Chiar și propria noastră cercetare în bizantinologie tinde din ce în ce mai mult spre o atitudine defensivă și formulează apologii, îndreptate în principal împotriva lui Gibbon.

Totuși, noțiunea de decadență va rămâne intactă în privința Bizanțului și trebuie să ne mulțumim cu aceasta, deoarece o caracterizează arbitrarul, ceea ce nu poate fi explicat în mod logic. Se potrivește fiecărei perioade și fiecărei situații. Fiecare generație mai în vârstă o vede pe cea care îi urmează, de cele mai multe ori, decadență, iar cel ce și-a dăltuit o „epocă clasică” va găsi puține lucruri bune la cei ce vin după el. Umanistul vechii școli găsește latinitatea lui Grigorie de Tours „înfiorătoare” și nicio muză nu îl îndeamnă să o admită ca element de legătură viu, deosebit în drumul spre Racine și Bossuet; în acest sens, decadența s-ar putea dezvolta ca treaptă necesară spre un nou clasicism și astfel să câștige în semnificație. Ar fi primejdios și dacă s-ar vorbi despre decadență în lipsa unei verificări, doar pentru că se știe despre o catastrofă care ar urma să aibă loc; deoarece Imperiul Roman s-a prăbușit o dată pentru totdeauna în anul 476, tot ceea ce i-a precedat este înțeles ca o cădere lină spre acea dată fatală. Catastrofa trebuie să fie o justificare a acestei generalizări. De asemenea cu referire la anul 1453, o dată nu mai puțin fatală! Folosirea noțiunii de decadență atârnă adeseori de păreri bazate pe scheme de

dezvoltare preconcepute, extrem de negrăitoare, uneori emoționale, păreri ce trebuie să se confrunte în permanență cu teoria unui progres continuu. În plus, adeseori noțiunea de decadență nu este nimic altceva decât un alibi pentru atitudinea istoricului care nu mai dorește, pur și simplu, să se ocupe de Iustinian, deoarece îi ajunge Cezar, și nu-l mai citește pe Procopiu, pentru că îi place mai mult Tucidide – o atitudine a istoricului ce nu-și pune nici măcar o dată întrebarea cum trebuie să fi apărut decadența, care a ținut o mie și ceva de ani.

De asemenea, toate acestea se prezintă ca o formă defensivă în studiul Bizanțului, deși aceasta ar fi o înțelegere greșită. Nu intenționez să tăgăduiesc trăsăturile decadente ale imaginii Bizanțului. Da, eu cred că ele sunt chiar acelea care invită la studiul culturii și civilizației bizantine. Decadența – în cele din urmă o *contreverité*! – este în mod deosebit provocatoare și posedă o atracție dezarmantă. Chiar și numai datorită faptului că este lipsită de ajutor, istoricii ar trebui s-o accepte. Cezar nu are trebuință de ea, iar Inocențiu al III-lea nici pe atât. Decadența poate fi cu greu înțeleasă din cele ce au supraviețuit și ar trebui s-o ajutăm în acest sens. Trebuie s-o ajutăm de dragul celor nedecadenți, al creatorilor a căror creativitate ar slăbi dacă nu ar fi baza fertilă a decadenței, căci și creativitatea dorește hrană pentru a crește. Fără Bizanțul decadent, Renașterea italiană s-ar fi oprit la jumătatea drumului. Iar fără cunoașterea structurilor și categoriilor care apar în studiul decadenței, istoricul rămâne neajutorat atunci când vrea să stabilească desfășurarea structurală a epocii sale eroice – căci toate se termină totuși în decadență!

Dar să rămânem acum la Bizanț, care, așa decadent cum este, nu are nici măcar o istorie primară și timpurie. Acest lucru nu mai este *contreverité*. Ceea ce îl precede este elenismul și continuarea lui în Antichitatea târzie greco-romană din primele secole creștine. Bizanțul trebuie văzut ca o continuare aproape neîntreruptă a acestei lumi. Gustav Droysen, care a impus noțiunea de elenism în spațiul german – vorbitorul de engleză cunoaște o altă terminologie – înțelegea prin aceasta perioada de la clasicismul

grec la creștinism, perioada „contopirii“ populației răsăritene cu cea vestică sub puterea civilizației elenistice. Această perioadă, a ultimelor trei secole înainte de Hristos, este continuată, fără o prea mare întrerupere, de Imperiul Roman, perioadă ce ar putea fi desemnată ca epocă elenistică târzie.

Ce caracterizează elenismul la începuturile sale? Nemaipomenita extindere a lumii, ca urmare a campaniilor de cucerire ale lui Alexandru cel Mare, care i-a azvârlit pe greci printre popoare și culturi străine. Doar astfel ea putea deveni o lume elenistică, adică în mare tot grecească, pentru că grecul, în pofida acestei coliziuni, nu și-a pierdut sentimentul unicității și nici nu a renunțat la el. El nu a uitat niciodată să-și îndeplinească îndatorirea sa față de imaginea grecului și față de a sa ἀρετή – calitatea sa morală care îi stătea înaintea. Bineînțeles, separarea dintre greci și barbari a pierdut din intensitate; a apărut o formă de cosmopolitism, dar conștiința grecului „de a fi mai mult grec“ a rămas trează (C. Schneider), având o misiune deosebită. Acest fel de „a fi mai mult“ și „a dori a fi mai mult“ avea și o componentă politică; însă aici lipseau talentul și norocul. O tendință de autoconservare ce se îndrepta din ce în ce mai mult către cultură și civilizație. Pelenismul nu dăinuie îndeosebi ca forță motrice politică, ci mai degrabă una culturală. Și oricât de pesimist am judeca, următoarele cuvinte rămân totuși valabile: „Singurul lucru care merită a fi menționat în Elada este civilizația și arta retorică.“ Pur și simplu, acum grecul este educat, iar conștiința sa este legată în această perioadă în principal de educație. Aproape întotdeauna cadrul politic a fost impus din exterior.

După părerea mea, acesta rămâne elementul determinant al întregii epoci bizantine. Permanența autentică a lumii antice în Evul Mediu bizantin se face simțită prin interesul neîntrerupt față de cultură. Mai pot apărea și alte cerințe, însă numai sporadic. Bineînțeles, nu este aici locul să analizăm problema pentru care omul elenistic, după cum este definit în izvoare, se prezenta așa și nu altfel. Ceea ce contează aici este numai continuitatea. Și nu în cele din urmă ea își află explicația în faptul că grecul avea în Federația imperială bizantină un cadru politic pur grecesc al

acțiunilor sale tot atât de slab precum cel din perioada elenismului. Imperiul Bizantin cuprindea multe teritorii care nu erau grecești și unde, parțial, nici nu se vorbea greaca. Marea „problemă a naționalităților” imperiului îi obliga pe greci, la fel ca în urmă cu sute de ani, să fie mai tari prin cultură și prin educație, pentru a-și mai păstra conștiința de sine ca greci.

Totuși, deosebiri nu trebuie tăgăduite. Sunt de părere că elementul cel mai important constă în faptul că Bizanțul nu mai împărtășea acea mare curiozitate științifică a epocii elenistice aflate la apogeu; acea plăcere în observarea critică a naturii și a omului, a legilor pământului și cerului, care caracteriza epoca alexandrină. Desigur și istoria bizantină cunoaște descoperiri tehnice, și nu puține, care se pot întemeia doar pe curiozitatea perseverentă – arhitectura, construcția de nave, focul grecesc ș.a. Dar aceste progrese se dezvoltă, dacă pot spune astfel, în afara instituțiilor educaționale; ele nu sunt trecute în registrele științei bizantine ca elemente active și rămân astfel anonime. Iar critica elenistică, ce se stârnea adeseori asupra unor lucruri sau persoane, se limitează în Bizanț doar la persoane, la „concurență”. În acest sens elenistic rămâne doar legătura cu cuvântul, nu numai în măsura în care el exprimă o noțiune, ci, tot atât de accentuat, atunci când legătura cu cuvântul devine mijloc de exprimare artistică: cuvântul ca parte componentă a discursului și discursul ca operă de artă închisă în sine însăși. Și cu cât dispăreau mai abtirit spiritul științific și critica obiectivă, cu atât mai mult se întăreau cuvântul și discursul și cu atât mai mult se ascutea lupta prin cuvânt, λογομαχία, și lupta cu subtilitățile discursului.

Bineînțeles, istoria are diverse cauze. Una dintre ele ar putea fi următoarea: bazele materiale ale culturii spirituale devin tot mai anemice. Expansiunea elenismului spre Răsărit, în provinciile care ating înalte standarde de producție, ia sfârșit. Popoarele și limbile, strivite până atunci din punct de vedere cultural, devin încet conștiente de propria lor putere. Epoca bizantină primară trăiește apariția unei literaturi siriace aparte și începutul celei copte. Armenii și georgienii încep să se exprime prin limbă și cultură

proprie. Chiar și la Roma greacă pierde repede din importanță ca limbă dominantă în sfera educațională a orașului imperial în decursul secolului al III-lea. Odată cu strămutarea capitalei Imperiului în nou-întemeiatul Constantinopol, latina începe să exercite presiune asupra limbii grecești, ca limbă în administrație, și se întărește ca atare, astfel încât serviciile administrative romane să-i atragă pe tineri din starea de automulțumire în care s-a închis *polis*-ul elenist. Dificultățile politice în relațiile cu Imperiul Persan care s-a consolidat forțează găsirea de noi căi ocolitoare în comerțul cu Răsăritul și, ca urmare, apar scumpiri și scăderea bunăstării acelor cercuri care, în calitate de mecena, s-au îngrijit de educație și știință. Triburile germanice i-au invadat și i-au jefuit, cu mult înainte de sfârșitul epocii antice, nu doar pe cei din extrema nordică a imperiului, ci chiar și pe cei din Grecia. În zona Balcanilor, granița formată de Dunăre poate fi menținută doar cu efort deosebit, iar Italia este, din secolul al V-lea, o minge de joc pentru barbari. Lumea în care elenismul se putea dezvolta liber devine din ce în ce mai mică, posibilitățile de schimb care hrănesc viața spirituală se restrâng tot mai mult, baza materială de care depindeau fundamental intelectualii din epoca antică târzie, și aceasta din pricina concepției sale primare privind pacea dăruită de muze, se năruie, pentru ca interesele vitale ale supraviețuirii să devină mai importante decât preocuparea pentru calitatea educației. Pătura celor educați se îngustează, iar resemnarea, dușmanul etern al curiozității intelectuale, se lărgeste.

Paul Verlaine a surprins această atmosferă în mod genial:

„Eu sunt Imperiul la marginea decăderii,
Îi văd pe barbarii blonzi trecând pe lângă mine,
În timp ce versific în acrostihuri, fără comandă
Într-un stil de aur, peste care dansează soarele obosit.

Totul s-a băut, totul s-a mâncat,
Nu rămâne nimic de spus, chiar de ar fi doar o poezie
Câteva versuri naive, pe care să le arunci în foc.

Aici este încă un sclav, un om fără țel,
Care nu se mai îngrijește de noi,
Și aici este plictiseala – nu știu de unde vine –
ce ne apasă.”

Iată și acele versuri și mai profund răscolitoare ale lui Constantin Kavafis, în care grecii așteaptă în Agora sosirea barbarilor care atunci se mai aflau încă în trecere:

„Καὶ τόρα τὶ θὰ γένουμε χωρὶς βαρβάρους;
Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἦσαν μιὰ κάποια λύσις”

„Ce vom deveni oare fără barbari?
Acești oameni ne-ar fi putut da o soluție!”

Pentru a reda o istorie lungă într-o formă cât se poate de concisă: conștiința educației se împletește într-o astfel de situație, în mod necesar, cu o conștiință exclusivistă față de noul mediu „barbar”, la început doar din exterior, dar curând apare și nevoia din interior, față de cei ce susțineau că se poate supraviețui și fără o educație clasică. Și astfel se pierde, de-a lungul secolelor, balanța în disputa privind verdictul asupra problemei cine este „corect” educat, cine aparține acestui grup și cine nu. Tărâmul polemicii îl formează o mare parte din „literatura bizantină”. În acest sens trebuie renunțat la umor, ironie și batjocură și, nu arareori, un grobianism grotesc înlocuiește argumentele. Mulți nu se mai hrănesc din vechiul elenism, ci doar îl terfelesc.

Fără mare greutate se ajunge la concluzia că acest mod deosebit de a te preocupa de o tradiție, de fapt, de a te mai regăsi în ea, ba chiar de a te preocupa de ea într-un nou mod din punct de vedere literar, include și teologia creștină. Bineînțeles, ca învățătură mântuitoare, creștinismul nu a fost o religie care să se fi adresat, în principal, celor educați. Însă din timpul lui Constantin cel Mare, cu cât devine tot mai mult de *bon ton* să fii creștin, cu atât mai mult învățătura creștină pătrunde în cercul literaților,

care o preiau ca moștenire. Era imposibil ca oamenii instruiți să pretindă exclusivitate asupra învățăturilor de bază ale creștinismului. Din această pricină a apărut teologia. Dar aici nu este vorba doar de apariția ei, nici de necesitatea completării învățaturii credinței printr-o teologie științifică, ci de modul și felul în care a fost ea concepută; cum învățații școlii vechi și-au putut pune în valoare și aici *modus procedendi* al lor, dar și atitudinea lor, care a rămas în multe cazuri pur elenistă, în măsura în care elenismul bizantin timpuriu mai putea fi biruitor.

Se trage astfel doar o singură linie până la acel punct unde se pare că tonul este dat numai de ceea ce este negativ. Nu trebuie să scăpăm din vedere urmările pozitive ale moștenirii. În legătură cu aceasta, să spunem un cuvânt despre reprezentanții culturii elenistice târzii, despre retori și sofisti. Sofistul este elenistul nemuritor, de nestăvilit și de neatins care străbate mileniul bizantin. El este acela care a salvat elenismul în esența lui, în drumul spre Bizanț, și care îl reprezintă acolo. În el se concretizează conștiința culturii în care bizantinul se simte bizantin, considerându-se mai presus de alți oameni. Disprețul cu care este lovit sofistul vorbește în favoarea lui, cel puțin în privința complexității lumii aparente pe care o reprezintă. El are în spate o istorie lungă și un șir lung de opozanți, care îi acordă credit. În sfârșit, sofistul este omul care dispune de cunoștințe și puteri neobișnuite – și prin aceasta devine suspect. Mai întâi comedia antică face din el o figură comică și un obiect al batjocurii sale –, avându-l în mod strălucit pe Socrate ca reprezentant al celui grup disprețuit! În vremea lui Platon exista obiceiul, care funcționa parțial și în Bizanț, ca polemicii culti să se insulte reciproc, numindu-se între ei sofisti. Aici este vorba de acei oameni care în locul adevărului căutau succesul și onorariul; se autoapreciau, arătând un interes fals față de temele filosofiei vieții și se epuizau în discuții inutile. Acesta este doar un aspect. Ceea ce înseamnă, înainte de toate, că polemica învățaților era în plină înflorire și se răspândea. Dar, revenind la subiect, se poate spune că pentru Bizanț a existat un Isocrate, cel care a creat o imagine valabilă a ceea ce putea fi sofismul. Viața de zi cu zi în care trăiește și se mișcă